

פתח דבר

שינה שינדל שלי, יורד שלג לבן.
אין אדם, כולם תמו. הביני.
טוביה מת
ומת מוטל בן פיסו החזן.
מת האיש היקר הדוד פיני.¹

*

מתה גם הדודה מרים (מרים ברקמן)
חיה את חייה ב'בין...'
בין היש לבין האין.

בפרקים הבאים אנסה להציע ניתוח של זיכרון יהודי המתייחס לליטא, זיכרון הנאחז בציפורניו באדמתה ובשיירי כותלי אתריה היהודיים, זיכרון של שטח, של ממשות, אך לא עוד הממשות עצמה, ירושלים כבר לא בליטא; זיכרון, שבעת כתיבת הדברים הוא בגדר יצור שלא רק עצם קיומו מוטל בספק, אלא גם הצורך בקיום זה רחוק מאוד מלהיות מובן מאליו. זיכרון שמבעבע מבעד לקרום העוטה את השטח, אך בעברו דרך המסננת של תודעתי הוא משקף, אפשר גם את השטח, אך בעיקר אותי.

זיכרון איננו היסטוריה,² ואף אם אספר בדפים הבאים על אודות קורותיהם של מספר אתרים בליטא, לא אנסה לדבוק בכלי המחקר ההיסטוריים כפשוטם. ראיית העבר שלי מושפעת עמוקות מהסוף, ומאחר שהסוף היה כפי שהיה, אינני מתכחש להרהורים תכליתניים בדבר זרימתם של המאורעות אל תכלית ידועה, הפוקדים

1 נתן אלטרמן, 'מכתב של מנחם מנדל' (אלטרמן, כתבים, עמ' 12).

2 לסקירה המציתית של ההיסטוריה של יהודי ליטא ראו: לוי דב, הליטוואקים.

אותי תדיר, ועל השלכות התפיסה הזו לגבי האופן שבו נבחנים המאורעות שבדרך. מאחר שהסוף היה כפי שהיה, קשה לי גם להשתחרר מתחושות החיבה אל כל מה שחלף ואיננו עוד, חיבה המהולה בתפילה, אולי תופח איכשהו מעט רוח חיים בגוף שגוע. מן הסתם, ההיסטוריה כמתודה מדעית מתעלה על כל זאת; ההיסטוריון, משוחרר מכך,³ אך הזיכרון, הזיכרון...

זיכרון יהודי המתייחס בדרך כזו או אחרת לשטחה של ליטא - יוגדר שטח זה איך שיוגדר - אינו עומד בפני עצמו, הוא נפגש בהכרח בזיכרון הליטאי: נפגש, מתחכך, מתעמת, מתנגש? תלוי כמובן מיהו הבוחן את המפגש, חיכוך, עימות, התנגשות הזיכרונות. האם ניתן להוסיף לרשימת חלופות לשוניות זו גם את 'שני הזיכרונות מנהלים דיאלוג זה עם זה? דומני שעצם הירתמותי לכתיבה זו מעידה על אמונתי בהיתכנותו של דיאלוג זיכרונות שכזה; וכי מה הטעם להקדיש זמן לעיסוק בחטר סיכוי? אולם, מי ימנה את רגעי החרטה במהלך הכתיבה. רגע חרטה: במהלך עבודתי אני מאזין לדברי חוקר שואה מפורסם, דמות מרשימה ורבת פעלים, הוא מנתח היסטורית סוגיה שאיני זוכר אותה, אך אני זוכר פחות או יותר את הסיום - 'מה יש לי לחפש שם?'. 'שם' - הוא נשאל על אודות נסיעה אפשרית לליטא, ובמין דקדקנות היסטורית קפדנית אני מנסה לשחזר האם אמר - 'מה יש לי לחפש שם?'. או 'מה יש לחפש שם?'. האם לעצמו התכוון, או שביקש להשפיע על כולנו? במשך כארבע שעות טיסה מתל אביב לווילניוס (להלן אקרא לה וילנה) הרהרתי בכך, הרהרתי והמטוס לא עשה 'סיבוב פרסה'. האזנתי להרצאה של חוקר אחר מרשים לא-פחות; לא תמיד הצלחתי לעקוב אחר התוכן המילולי, משום ששפת הגוף חזקה הייתה הימנו, בכל פעם שהזכיר את ליטא 'שפת הגוף' שלו דיברה בשאון גדול. האם אוכל להעמיד מול שניהם ליטאים צעירים שלמיטב שיפוטי מנסים להתמודד עם מה שקרה בארצם בימים ההם? לא, אין סיכוי; כשידברו - ויש המדברים - על מה שחוללו ליטאים לפני שניים-שלושה דורות, שפת הגוף שלהם, אם בכלל תהיה, לבטח תהיה שונה; ספק אם כשיבואו הללו לארץ - והם באים! - יקוו בסתר לבם שאולי המטוס בכל זאת ייסוב לאחור; אך אפשר שאם

3 כך נכתב במבוא לחיבור מדעי העוסק בקורותיהם של החבלים העומרים כאן לדיון: 'ראשית, אצל הקוראים היהודים יש משאלה לראות את אבותיהם באור חיובי, [...] לשוות צביון רומנטי לרישום ההיסטורי ואף לקרשו. בעיה שנייה קשה יותר היא השואה. הידיעה שאנו יודעים לאן מובילה ההיסטוריה פועלת כמנסרה מעוותת המונעת אותנו מלראות מה שהיה קודם לכן. חשוב להימנע מן הטעות שיש בראיית כל ההיסטוריה היהודית במזרח אירופה כמוכילה דווקא ובהכרח אל רצח העם בידי הנאצים. יש לבחון את התקופות המוקדמות בלי שיעיבו עליהן האירועים שבאו אחר כך [...] (הונדרט, גאולה קטנה, עמ' 81). כאמור, אינני יכול להימנע מהפגמים הללו, הם מובנים בנאמר להלן.

ליטאי מסוג זה יקרא את דבריי, יגייס את הזיכרון שלו, ויחוש באיזו הבנה בסיסית לזיכרון שלי, וממנה עשוי לצמוח איזה שיתוף פעולה ופיוס.

כדי שלא להתבסס מוקדם מדיי מריחה של אחוות זיכרונות שאפשר תגיע, אפשר לא-תגיע, אני שם לנגד עיני שורות מיומן וילנה של גריגורי שור: "כמה גרמנים שנסעו במכונית השיגו פעם קבוצת יהודים דומה בדרכה לפונאר. הם עצרו את רכבם, גידפו את הליטאים על אכזריותם, וציוו לאפשר לאנשים לנוח קצת. ברגע שהמכונית התרחקה, גילו הליטאים אכזריות רבה יותר מאשר לפני כן"; מעיף מבט בקטעים מיומן שאבלי של ד"ר אהרן פיק: "האשכנזים [=הגרמנים] בעצמם העידו שבשום מקום לא מצאו שנאה ליהודים כל כך עזה ופראית כבליטא";⁴ מעיין ב'אלה אזכרה': [...] חלק גדול מהליטאים ביצעו את מעשה זוועותיהם ביהודים ביתר אכזריות וסדיוז מהגרמנים עצמם";⁵ חושב על ניסוח מדעי של דינה פורת בהקדמתה ליומנו של אברהם תורי על גטו קובנה: "כן נפרשים ביומן ובמסמכים היחסים המורכבים עם הליטאים, רשויות ופרטים כאחד. הם שהתחילו ברצח, באכזריות שקשה לתארה, והיו לא פעם גרועים מן הגרמנים עצמם [...]"⁶. המרירות הבסיסית הזו כלפי הליטאים תיוותר לנצח, אך בשלל טעמי הזיכרון, המרירות היא מרכיב אחד בלבד; לעתים משתלט, לעתים מותיר מקום למשהו אחר.

מה טיבו המקצועי של חיבור זה? ליתר דיוק, מה כוונתי ב'טיבו המקצועי'? אני מעמיד עצמי למשפט הקורא בלב גדוש תירוצים; למערער על מדעיותו - ליתר ביטחון כינתי 'מסה' - אומר, כי ככלות הכול מדובר בסיפור מסע אישי כזה או אחר (ואין לכך כל קשר למספר הערות השוליים שבו).⁷ למוטרד מהיעדר לחלוות של יומן, אשיב, כי בחתירה למדעיות נתקלקלה השורה, וביני לבין עצמי אתרץ כי זהו טבעו של הזיכרון, פעמים חותר אל המדעיות, פעמים חודר לנשמה, תמיד מסתער אל העבר למצות ממנו דבר מה מופנה אל ההווה.

מליצות זיכרון אינן חסרות: 'זרמי הזיכרון קשים לניתוב'; 'החולות הנודדים שלו קשים לייצוב' ועוד ועוד; מבלי להתיימר להציב תבנית, חיבור זה ינסה להתמודד

4 שור, רשימות מגיטו וילנה, עמ' 75.

5 פיק, רשימות מגיא ההריגה, עמ' 19.

6 אלה אזכרה, עמ' 57.

7 תורי, גיטו יום-יום, עמ' 51.

8 הערת שוליים בעניין הערות שוליים, שלא כמקובל בספרים רבים, העמדת את הערות השוליים, לא בסוף החיבור, אלא בצמוד, בתחתית העמוד; זאת, משום שבזיכרון עסקינן! לבי נוקפני להעביר חלק מהזיכרונות לסוף ולדונם במו ידיי להשכחה מסוימת.

עם החמקמק, באמצעות כליאתו במסגרת שניתן לסמן בה את הפרקים הבאים: המבוא לחיבור יעסוק בשאלת הזיכרון והמקום וידגים את הקשר-מתח ביניהם על-ידי 'קריאה במקום' (דוק, 'קריאה במקום' ולא 'קריאת המקום'; מקום איננו בדיוק טקסט!), כשתוצענה מספר דוגמאות מליטא. ענייננו בזיכרון היהודי, אך בלי נגיעה בזיכרון הליטאי אי-אפשר: הפרקים הראשון והשני מציגים פן מסוים של הזיכרון הליטאי המתהווה בהווה ועוסקים במפגשו עם הזיכרון היהודי בליטא. הראשון בין שניהם מתמקד במתח שבין הזיכרונות שבהווה על שלל צורותיהם, והשני בביטוי של המתח הזה במרחב, קרי, בשטחה של ליטא. מכאן נעבור לזיכרון של שתי ערים 'נכחדות': בפרק השלישי נבחן צדדים מסוימים של זיכרונה של ירושלים דליטא, ובפרק הרביעי של קובנה. בפרק החמישי יועלו מספר הרהורים על זיכרון שרידי אתרים יהודיים בליטא הקשורים בשטעטל - זיכרון העיריה שנשרפה; בתי כנסת, בתי קברות ובאופן כללי - חיצוניותה וערכה הסמלי. בפרק השישי נבחן את השתקפות טבעה של ליטא בספרי יהודיה, ובפרק השביעי את השתקפות הזיכרון המקומי ב'ספרי זיכרון' לקהילות שנמחקו. בפרק השמיני ניגע בשאלת ה'ליטוואק' וארצו. בפרק התשיעי יוקדשו 'שתי מילים' לזיכרון שורשי הליטאיים. ולבסוף, נשאל מה נלקח ומה נותר באותו מקום שבו דומה כי נהרס הכול.

קראתי לחיבור 'ירושלים כבר לא בליטא' חרף החשד הסביר כי כל ביטוי המזכיר את ירושלים דליטא ייראה נדוש; ועל אף זאת, ירושלים כבר לא בליטא:

כשרוכזו היהודים בגטו ורבו ההובלות למוות, נקבעה במחשבת אנשי גטו וילנה איזו ודאות: אולי עוד יישאר בנס קיבוץ קטן של יהודים בוילנה, אבל ירושלים דליטא הולכת ואובדת לנצח. אז התעוררו געגועים עמוקים לוילנה - עיר ואם בישראל, לאותו פרק בדברי ימי העם ההולך ונעלם; לאותה עיר יהודית ההולכת ושוקעת - התחילו לשיר בכל כינוסי הגטו שורים על ירושלים דליטא שנתחברו עליה בזמנים שונים. אחד השירים הללו 'וילנה, וילנה' [...] שיר זה היה בימים הראשונים מושר בכל כינוסי הנוער בגטו. כעבור זמן פסקו רבים לשיר את שיר הגעגועים לוילנה. הם אמרו: אם נישאר בחיים, נעזוב בין כה וכה את וילנה. כל אבן תזכיר לנו כאן את המוות. אם כן הבה ונעקור מלבנו בעוד מועד, כל רגש געגועים לוילנה שמכבר...?

בשורות אלו של אחד מראשוני כותבי זיכרונות גטו וילנה חבויה דילמה. דומני שהדילמה הבלתי פתירה הדריכה את כתיבתי ועומדת גם ביסוד שורות חיבורי,

ובוודאי שהיא יצוקה גם בשם 'ירושלים כבר לא בליטא'.¹⁰ במקומות עסקינן, ובכל הפרקים הללו נזכרים מקומות רבים; אין חיבור זה בגדר 'מדריך תיירים', ואיני בא לבאר איך להגיע ומה רואים; מדריך שכזה נזקק למתודה משלו וזו מתגבשת והולכת.¹¹ כמו כן, בהקשרים הללו עולה השאלה איך מבטאים שם מקום בליטא; שאלה זו איננה טכנית! להלן נטען כי היא עומדת במרכזה של מחלוקת על הזיכרונות; ליטאים, מבחינתם בצדק גמור, רואים את השם הליטאי כאפשרות היחידה; יהודים דבקים בהגיית השם (במגוון גרסאותיו) היהודי, תולדת ביטוי באידיש או בעברית ולא אחת זכר לכינוי פולני או רוסי; שלא כאנשי מדע השתדלתי לדבוק רק בשם היהודי/עברי (מה נתקנאתי בדרך המבריקה שבה ארגן צבי יעבץ את המקומות - יישובים ורחובות ב'צירנוביץ שלו'¹²), ובכל זאת - בין מחוסר יכולת ובין מתוך רצון מודע - החלטתי לדבוק בגמגום היהודי.

•••••

בזיכרון עסקינן, אם בשורות הקודמות נחשפו הלבטים, כאן הגיעה העת לוודאות. הכרת התודה שלי מוצקה כסלע איתן. בראש ובראשונה לשלמה גולדברג שבלא עזרתו (וקסם אישיותו!) לא היו עולים דבריי עלי כתב, פשוטו כמשמעו; תודתי העמוקה נתונה לד"ר מיכל בן יעקב ולעקיבא סלע על עזרתם שלא תסולא בפז; זיכוני בסיוע חשוב שמואל אלחנן, יוחנן בן יעקב, יוליק ודניאל גורביץ, יערית גלזר, טובה הרצל, פרופ' דב לוין, רחל לוין, איליה למפריטס, ד"ר משה מאיר, נחמה קנוף, רחל קסטיניאן ואליקים רובינשטיין. עוד שוחחתי עם עשרות רבות של אנשים, בישראל ובליטא, לא כולם התלהבו להזדהות; יבואו כולם על הברכה.

•••••

10 אחד מאחרוני ספרי הזיכרונות והמסע העוסקים בוילנה שלפני החורבן - ספרה של לוי דוידוביץ, מתאר את המגע של העבר בהווה המוחש ברחובות העיר: Vilna's streets and buildings were emanations of the past, visible evidence that the past continued to exist in the present. [...].

(דוידוביץ, ממקום זה, עמ' 73). ספק גדול אם ניתן לנסח משפט מעין זה באופן כה טבעי באשר ליחס בין עבר להווה המגולם ב'מקום' של וילנה דהיום!

11 חברי עקיבא סלע פרסם מהדורה ניסיונית למדריך בעברית: סלע, בנתיבות ליטא.

12 יעבץ, צירנוביץ שלי. המדיניות ב'פנקס הקהילות' היא להביא את כל מגוון השמות.

איין צרף בשיר חדש על וילנה!
 אבל היה מין סתו זהב שלכת,
 אותיות פינדיש צפות על מי נהר
 והמים קלו,
 בדיק דממה נתעטף קבר הגאון;
 ואולי - היה צרף בשיר על וילנה.

ישראל רוזנסון, עשרים ושלישי לספטמבר תשס"ח

'תפילת וילנה' של וולף יונין¹³ משובצת באיור; בצורתה זו פורסמה בגיליון מיוחד של 'יונג ווילנע' (על הקבוצה, להלן פרק ג) לרגל עשרים וחמש שנה להופעת הביטאון. הגיליון והשיר משקפים את היחס לוילנה ההולך ונרקם בסוף שנות הארבעים ותחילת שנות החמישים של המאה העשרים - תמהיל של געגועים עזים ומודעות עמוקה לכך שמה שהיה לא ישוב עוד.

האיור הפשוט הזה נושא אופי סמלי; במבט לאורך ציר האורך שלו עומדת התפילה שבתחנית האיור מול הוויליה שמעליה והמבצר של גדמין מעליה. הציור של הרמן שטרוק; קבר הגר"א, מעמיד את בית העלמין הישן מול המבצר; הוא התפרסם בצדן של שורות הפואמה המפורסמת של זלמן שניאור וילנה¹⁴; הציור והשיר משקפים את המודעות למעמדה וערכה היהודי של וילנה ההולכת ומתעצמת בשנות העשרים של המאה הקודמת. בשנות העשרים עמד סמל יהודי - בית העלמין, מול סמל ליטאי - המבצר. בשנות החמישים, במקום בית העלמין הממשי נותרו רק תפילה נושנה וגעגועים.

13 יונין, תפילת וילנה. תרגום מילולי: בגדות הוויליה שם היינו עומדים / באלף השנים שלך דפרפנו / ויצאנו מפה / יהדות [=גם אידיש] קודש, זה הכול, מה שמאוחר / נמחק, ואתם זכרו: / אפילו חרבה נתגעגע אליך / איני ליטאי ואיני פולני - אני שלך, שלכם / ואני אתם ואתם אני / בארץ שלכם אפילו / בגלל שלא נשרפתי בכל השרפות / נשארתי תפילת וילנה, וילנה תפילה / מה שנושא אותה מהגרות / של ההדסון, ריו גרנדה והיורדן / עד הקצוות הדרומיים של הרי האנדים / בכל הדרכים מתגלגלים השמות [=קטעי ספרי קודש לגניזה] שלך / ואנו אוספים ומנשקים אותם וילנה.

14 שניאור ושטרוק, וילנה.

תפילת ווילנע

פון וואַלף יונין

ביי די ראנדן פון דער וויליע דארט זיינען מיר געשטאנען
 און דיין טויזנט-יאריקייט געבלעטערט:
 און ארויסקומען פון דאנען
 יידיש-קודש'דיק וועט אלץ, וואָס שפעטער
 וועט פארטיליקט ווערן, און איר זאָלט געדענקען:
 אַ חרובע אפילו וועל איך נאָך אייך בענקען.
 כ'בין ניט ליטע'ס און ניט פוילנ'ס. איך בין אייערע
 און איך בין איר, און איר זענט איך
 אין אייער אייגן לאַנד אפילו,
 ווייל ניט פארברענט בין איך פון אלע פייערן.
 כ'בין פארבליבן תפילת-ווילנע, ווילנע תפילה,
 וואָס דערטראַגט זיך פון די ראנדן
 פונעם האַדסאָן, ריאַ גראַנדע אונם ירדן
 ביז די שפיצן פון די דרומדיקסטע אַנדן.

אויף אלע וועגן וואַלגערן זיך דיינע שימות
 און מיר קלייבן זיי און קושן זיי, ווילנע.

ניו יארק, סעפט. 1953